In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

आचार्यशङ्करीयः प्रपञ्चसारः

प्रस्थानत्रयीप्रतिष्ठापकेन भगवता शङ्कराचार्येण काश्चन उपनिषदो ब्रह्मसूत्रं भगवद्गीता च व्याख्यातानीति नात्र कश्चन विवादः। पञ्चायतन-पूजापद्धतिं प्रतिष्ठापयता तेन स्मार्तधर्मप्रवर्तकः प्रपञ्चसाराख्यो ग्रन्थो रचित इत्यत्र तु वर्तते महान् कोलाहलः प्राच्यानां पाश्चात्यानां च विदुषाम्। परम्परा-प्रामाण्यवादिनो यांस्तर्कान् प्रस्तुवन्ति, न तानङ्गीकुर्वन्ति साम्प्रतिकगवेषणा-सिद्धान्तप्रवीणाः पण्डिताः। मल्लशालायामस्यां वयमपि तावदवतरामः।

दिल्लीनगर्यां द्वासप्तत्युत्तरैकोनविंशतिशततमे ईशवीये वर्षे (१९७२ ई०) सम्पन्ने विश्वसंस्कृतपरिषदः प्रथमाधिवेशने पठिते "तान्त्रिकं वाङ्मयम्" इति शीर्षके निबन्धेऽस्माभिः प्रोक्तमासीत्[1]—"तान्त्रिके वाङ्मये प्रपञ्चसार-शारदा-तिलकयोः स्वीयं वैशिष्ट्यं विद्यते। अनयोः शिव-विष्णु-शक्ति-गणपति-सूर्य-स्कन्दादीनां तान्त्रिकी उपासनापद्धतिरेकत्रीकृता। स्मार्तधर्मस्याधारभूताविमौ ग्रन्थाविति वक्तुं पार्येत। प्रपञ्चसारो भगवतः शङ्कराचार्यस्य कृतित्वेन प्रख्यातः। खीष्टैकादशशताब्द्यां रचितायामीशानशिवगुरुदेवपद्धत्यां ग्रन्थोऽयं स्मर्यते। षष्ठशताब्दीतो दशमशताब्दीपर्यन्तमाविर्भूतं तान्त्रिकं वाङ्मयं साम्प्रतमप्य-प्रकाशितमेव विद्यते। वाङ्मयस्यास्य विशेषतः पद्धतिग्रन्थानां प्रकाशनानन्तरमेव प्रपञ्चसारस्य विषये याथातथ्येन किमपि वक्तुं शक्येत" (पृ० ९०) इति।

शारदातिलककारो लक्ष्मणदेशिकेन्द्रः काश्मीरप्रत्यभिज्ञासम्प्रदायप्रवर्तक-भट्टोत्पलशिष्याल्लक्ष्मणगुप्ताद् भिन्न इति च साधितस्माभिरन्यत्र[2]। एवमेव नित्याषोडशिकार्णवस्य उपोद्घाते (पृ० ४१) प्रपञ्चसारविषये यदुक्तमस्माभिः तदनुमन्यते हालैण्डदेशवासी तन्त्रशास्त्राध्ययनसमर्पितजीवनो डॉ० तून-गान्द्रियान-महोदयः स्वकीये "हिन्दू तान्त्रिक एण्ड शाक्त लिट्रेचर" इत्याख्ये ग्रन्थे (पृ० १३१)।

प्रपञ्चसारस्य प्राचीनताविषये यान् ग्रन्थान् प्रमाणयन्ति सुधियः, तान् प्रति सन्दिहन्ति साम्प्रतिकाः। तत्र नूतनं प्रमाणद्वयमन्यैरनुपस्थापितमस्माभिः

१. निबन्ध एष तन्त्रयात्रायां मुद्रितस्तत्रैव ८२-९२ पृष्ठेषु द्रष्टव्यः।
२. लुप्तागमसंग्रह-द्वितीयभागस्य उपोद्घाते ४६-४७ पृष्ठे द्रष्टव्ये।

पूर्वोक्ते नि० षो० उपोद्घाते समुट्टङ्कितम्। तथाहि—अर्थरत्नावलीकारो विद्यानन्दो ज्ञानदीपविमर्शिन्यां स्वकृतौ "तदुक्तं भगवता शङ्कराचार्येण" (पृ० ११ क) इत्युक्त्वा "मूलाधारात् स्फुरित०" इत्यादिकं श्लोकमुद्धरति। अयं च श्लोकः प्रपञ्चसारे (१०।७) समुपलभ्यते। अनेन त्रयोदशचतुर्दश-शताब्दीभवो विद्यानन्दः प्रपञ्चसारं भगवतः शङ्कराचार्यस्य कृतिं मनुत इति सिद्ध्यति[1]। किञ्च, ईशानशिवगुरुदेवपद्धतौ सप्तस्थलेषु प्रपञ्च इति प्रपञ्चसार इति वा नाम्ना ग्रन्थ एष स्मर्यते। तत्रत्यानि बहूनि वचनान्यानुपूर्व्या समुप-लभ्यन्तेऽत्र। खीष्टोयैकादशशताब्द्या अन्तिमो भागोऽस्ति ईशानशिवस्य स्थितिकाल इति पूर्वोक्ते उपोद्घात एवास्माभिः स्थापितम्। [2]प्रायश्चित्त-समुच्चय-[3]नैमित्तिककक्रियानुसन्धान-[4]प्रतिष्ठादर्पणप्रभृतिषु प्राचीनेषु पद्धतिग्रन्थेषु गवेषितेषु प्रपञ्चसारस्य रचनाकाल इतोऽपि प्राचीनः साध्येतेति च तत्रैवोक्तम् (पृ० ४१)।

अधुना सर्वेषु शाङ्करमठेषु श्रीचक्रं भगवत्यास्त्रिपुरसुन्दर्या मन्दिरमिति कृत्वा तदर्चनं विधीयते। प्रपञ्चसारे च तन्त्रशास्त्रीयान् सर्वसाधारणान्

१. विद्यानन्दसमसामयिकस्तत्पूर्ववर्ती वा शिवानन्दोऽपि प्रपञ्चसारश्लोकान् बहूनुद्धरति, किन्तु सर्वत्र स ग्रन्थग्रन्थकारनामनी अनुल्लिख्याभियुक्तवचनत्वेनैव तान् स्मरति। यद्यपि तन्त्रशास्त्रपद्धत्या ग्रन्थोऽयं ब्रह्मणे विष्णुना समुपदिश्यते, तथापि शिवानन्दः केनचित् प्रामाणिकेन विदुषा रचितोऽयमित्यङ्गीकरोति, विद्यानन्दश्च स्पष्टमेवास्य प्रणेतारं भगवत्पादशङ्कराचार्यमुद्घोषयति।
२. प्रायश्चित्तसमुच्चय ईशानशिवशिष्येण हृदयशिवेन रचित इति "तान्त्रिक साहित्य" (पृ० ४०५) इत्यत्र द्रष्टव्यम्। ईशानशिवोऽयं प्रस्तुतादीशानशिवाद् भिन्नः। त्रिलोचनशिवाचार्यरचितः प्रायश्चित्तसमुच्चयः आफ्रेल्टबृहत्सूच्यां तृतीये भागे (पृ० ७७) विन्नियते।
३. नैमित्तिककक्रियानुसन्धानं ब्रह्मशम्भुना रचितमिति हरप्रसादशास्त्रिणा ईशानशिव-पद्धत्युपोद्घाते (भा० २, पृ० १), "शैव कल्ट०" (पृ० ३९) इत्यत्र च लिख्यते। ९३८ ई० वर्षे लिखितस्यास्य ग्रन्थस्य मातृका आर० ए० एस० बी० संस्थायाः सूचीपत्रस्य तृतीये भागे ३०४२ ए संख्यायां विवृतेति "न्यू कैटलागस्०" (भा० १०, पृ० २२७) इत्यत्र दृश्यते।
४. प्रतिष्ठादर्पणं ईशानशिवशिष्येण वैरोचनेन रचित इति पूर्वोक्ते स्थले हरप्रसाद-शास्त्रिणो वदन्ति। "शैव कल्ट०" इत्यत्र च तदेवोच्यते।

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

विषयान् व्यावर्ण्य सर्वप्रथमं नवमे पटले त्रिपुराकल्पे[1] भगवत्यास्त्रिपुरायाः समाराधनविधिः प्रस्तूयते। शारदातिलके नाङ्गीकृत एष क्रमः। ईशानशिवेन रचित उपर्युक्तो ग्रन्थस्तन्त्रपद्धति-तन्त्रसार-तन्त्रसारपद्धति-सिद्धान्तसारेत्यादिनामभिः प्रथते। कुमारदेवेन गुरुदेवपद्धतिनाम्ना स स्मृतः। अत्रापि यद्यपि सर्वे विषया भूयसा विस्तरेण प्रपञ्चसारपद्धत्यैव व्याख्याताः, तथापि देवताराधनक्रमे तत्र प्रथमं गणपतेः पूजापद्धतिर्वर्ण्यते, तदनु च वर्तते त्रिपुराकल्पः। "निःशेषशास्त्रसदनं किल मध्यदेशः" [2]इत्यभिनवगुप्तो भणति। अत्र षष्ठसप्तमशताब्दीतो द्वादशशताब्दीपर्यन्तमप्रतिहतं स्ववैदुष्यं ख्यापयतां शिवशम्भुनामान्तानां शैवाचार्याणामुपस्थितिः शिलालेखादिभिर्ग्रन्थसम्पत्त्या च ज्ञायते। अत्र स्थापितानां विभिन्नानां मठानामधिपतयो नृपतिभिराहूताः सम्पूर्णेऽपि देशे शैवधर्मप्रतिष्ठामकुर्वन्। गुरुदेवपद्धतिसदृशग्रन्थानामवलोकनेन प्रतीयते यदेते आचार्या आसन् सर्वधर्मसमभाववादिनः। अस्यां पद्धतौ हि वसुधाराधिकारेऽक्षोभ्य-वैरोचन-रत्नसम्भव-अमिताभ-अमोघसिद्धाख्याः पञ्चबुद्धाः प्रणम्यन्ते (भा० २, पृ० ११४)। मन्त्रपादीये सप्तचत्वारिंशत्तमे पटले च यमान्तकमन्त्रस्वरूपं तत्साधनपद्धतिश्च प्रायस्तादृशमेव, यादृशं हि बौद्धतन्त्रेषु प्रसिद्धे कृष्णयमारितन्त्रे प्रदर्श्यते। अत्रत्यः—

यमराजसदोमेय यमोयोरुणयोदय।
दययोनिरयक्षेय यक्षेशश्च निरामयः॥ (i.४७।११)

इत्ययं श्लोकः कृष्णयमारितन्त्र एवं दृश्यते—

यमराजासदोमेय यमेदोरुणयोदय।
यदयोनिरक्षेय यक्षयच्च निरामय॥ (६।१३) इति।

पद्धतिरेषा नाङ्गीकृता प्रपञ्चसारकारेण। अत्र वर्णितेषु दशावतारेषु न दृश्यते बुद्धस्य नाम। तद्यथा—"मत्स्यः कूर्मवराहौ नृसिंहकुब्जत्रिरामकृष्णाश्च। कल्किः" (२०।५९) इति। आन्तरमेतल्लक्षणद्वयं त्रिपुरार्चाबुद्धावतारत्वरूपं भगवता शङ्कराचार्येणास्य ग्रन्थस्य सम्बन्धं स्थापयति।

---

१. भुवनेश्वरीकल्पे च—"बोधस्वरूपवाची संवित् प्रोक्ता च देवता गुरुभिः" इत्येवं तत्त्वप्रकाशव्याख्यात्रा कुमारदेवेन तदिदं प्रपञ्चसारवचनं (१०।३) भुवनेश्वरीकल्पवचनत्वेन समुद्धृतम्। तदनुकारमस्माभिर्नवमपटलस्य प्रपञ्चसारीयस्यैतन्नाम स्थापितम्।

२. तन्त्रालोके, ३७।३८

शङ्कराचार्येण ग्रथितोऽप्ययं ग्रन्थस्तान्त्रिकवाङ्मये गणनामर्हति, यतो हि "तन्त्रेऽस्मिन्" (३६।६३) इत्युक्त्वा स स्वयमेव तन्त्रग्रन्थत्वेनात्मानं प्रख्यापयति। अथाप्ययं न कस्यचन तान्त्रिकसम्प्रदायविशेषस्य ग्रन्थः, किन्तु सर्वान् सम्प्रदायान् क्रोडीकृत्य प्रवर्तते। अत एव पञ्चायतनपूजापद्धतिप्रदर्शकत्वेनायं स्मार्तधर्मप्रतिष्ठापको ग्रन्थ इति निवन्धारम्भ एवास्माभिः सूचितम्। अत्र हि वैदिकतान्त्रिकवाङ्मययोः समानमानं प्रामाण्यमङ्गीक्रियते। वैष्णवानां ग्रन्थोऽयमिति केचन वदन्ति[1]। तत्र भगवता विष्णुना ब्रह्मणे समुपदिष्ट इत्यतोऽधिकं न कुत्रापि वैष्णवत्वमिह दृश्यत इति यत्किञ्चिदेतत्।

प्रपञ्चपञ्चकस्य सारोऽत्र संगृह्यत इति ग्रन्थोऽयं प्रपञ्चसारनाम्ना प्रसिद्ध इति तत्सम्पादको वक्ति (भूमिका, पृ० ४)। प्रयोगदोपिकाकारस्तु "समस्तागमसारसंग्रहप्रपञ्चागमसारसंग्रहरूपम्" (पृ० १) इति विवरणवाक्यं विवृण्वन्—"समस्ताः सत्त्वसागरसंहितादयः, तेषां संग्रहः प्रपञ्चागमः, तस्यापि सारसंग्रहरूपमिति प्रपञ्चसार एवाभिप्रेतः" (पृ० ३८२) इत्येवं वक्ति। एवं च सम्पादकप्रदर्शितायां व्युत्पत्तेर्मूलमन्वेषणीयम्। प्रपञ्चपञ्चकमिति वा प्रपञ्चागम इति वा नाम्ना न कोऽपि ग्रन्थः साम्प्रतमुपलभ्यते। तत्त्वसागरोऽवश्यमनेकवारमीशानशिवपद्धतौ[2] शारदातिलकटीकादिषु[3] च स्मर्यते। तत्त्वसागरोऽयं तत्त्वसागरसंहितातोऽभिन्न एव स्यात्। अतः सत्त्वसागरसंहितेति नाम लिपिदोषप्रयुक्तमिति वयं संभावयामः। एवं च विवरणकार-प्रयोगक्रमदीपिकाकारयोर्मतेन समस्तागमानां तत्त्वसागरसंहितादीनां सारभूतः प्रपञ्चागमः, तस्यापि च सारभूतोऽयं प्रपञ्चसार इति सिद्ध्यति। ईश्वरशिवः—"तथाहि तत्त्वसागरे प्रपञ्चके च दर्शितम्" (१।१४।२६०) इत्येवं तत्त्वसागरप्रपञ्चयोः सहैव नाम निर्दिशति। "तत्त्वसागरादितन्त्रचोदितः (१।१४।२६४) इत्यत्र च तस्य तन्त्रग्रन्थत्वं ख्यापयति। अनेनापि तत्त्वसागरस्य प्रपञ्चसारस्य च वर्तते कश्चन सम्बन्ध इति सिद्ध्यति। इतोऽधिकं किमप्यधुना वक्तुं न शक्यते।

---

१. प्रपञ्चसारस्य भूमिका द्रष्टव्या, पृ० ७०

२. प्रथमे भागे ३५, ३६, ४०, ४३, ५३, १४१, १४२, पृष्ठेषु, तृतीये च भागे ७९ पृष्ठे द्रष्टव्यम्।

३. शारदातिलकराघवभट्टीयटीकायां १०७, १२८, १३१, २८९ पृष्ठेषु। तत्त्वसागरस्तत्त्वसंग्रहिता वाऽन्येष्वपि ग्रन्थेषु स्मर्यत इति "न्यू कैटलागस०" (भा० ८, पृ० ७१) इत्यत्र द्रष्टव्यम्।

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

प्रपञ्चसारे न विद्यते कस्यापि ग्रन्थस्य ग्रन्थकारस्य वा नाम। तत्र केवलम् अपरे, एके, केचित्, स्मृतिकोविदा इत्येतादृशाः, तन्त्र-आगम-शैवागम-प्रभृतयश्च शब्दा दृश्यन्ते। तेनान्तरङ्गप्रामाण्येन न तद्विषये किमपि साधयितुं शक्यते। न चोपलभ्यते प्रपञ्चागमस्तत्त्वसागरसंहिता वा। टीकाकाराश्च सर्वे भगवत्पादशङ्कराचार्येण रचितोऽयं ग्रन्थ इत्यैकमत्येन स्वीकुर्वन्ति।

साम्प्रतमिमे टीकाग्रन्था अस्य समुपलभ्यन्ते—

१. *पद्मपादाचार्यकृतविवरणेन[1] सह मुद्रितोऽयं ग्रन्थ इति सर्वे वयं जानीमः। अत्रैव नवमपटलपर्यन्ता[2] प्रयोगक्रमदीपिकाख्या पद्मपादीयविवरण-व्याख्याऽपि प्रकाशिता। को नाम वर्तते प्रयोगक्रमदीपिकाकर्तेति तु न ज्ञायते।

२. अस्य विज्ञानचन्द्रिकाख्या व्याख्या शारदातिलकव्याख्यात्रा राघवभट्टेन समुद्धृता (पृ० ७४५)

३. *प्रपञ्चसारसंग्रहरचयिता गीर्वाणेन्द्रसरस्वतो भणति यत्तस्य ग्रन्थः शङ्करा-चार्यरचितप्रपञ्चसारस्य सारसंग्रहरूपः[3] सत्सम्प्रदायसर्वस्वाख्यां तस्य व्याख्यामनुसरतीति।

अपि च प्रपञ्चसारभूमिका(पृ० ६९)- तान्त्रिक साहित्य (पृ० ३९९-४००)- आफ्रेख्टवृहत्सूचीनां दर्शनेन ज्ञायते यदधुनावधि प्रपञ्चारस्यावो-निर्दिष्टानि व्याख्यानानि समुपलब्धानीति—

४. प्रपञ्चसारगूढार्थदीपिका (सारसंग्रहः) नित्यानन्दस्य
५. प्रपञ्चसारटीका जगद्गुरोः
*६. ,, ,, सरस्वतीतीर्थस्य
*७. प्रपञ्चसारदीपिका(नी) सत्यानन्दस्य

१. तारकाङ्किता ग्रन्थाः सरस्वतीभवनग्रन्थालयेऽपि समुपलभ्यन्ते।

२. "गुप्तार्थभाजः" (पृ० ४२) इत्यादिकमृजुविमर्शिनीवचनमत्र ५६६ पृष्ठे दृश्यते। ५८५ पृष्ठे समुद्धृतेषु वचनेष्वपि केचन ऋजुविमर्शिन्याम् (पृ० १४७, १८५), अन्ये च नित्याषोडशिकार्णववृतीयपटले विद्यन्त इति प्रयोगक्रमदीपिकाकार ऋजु-विमर्शिनीकारात् परतन इत्यनुमातुं शक्यते।

३. "मया सत्सम्प्रदायसर्वस्वाभिधव्याख्यानोक्तमार्गेण वक्ष्यते" (पृ० १) इति हि तत्रत्यं वचनम्। षट्सम्प्रदायसर्वस्वेति शोभनः पाठः, प्रपञ्चसारे शिव-शक्ति-विष्णु-सूर्य-गणेश-स्कन्दानां षण्णां सम्प्रदायानां व्याख्यातत्वात्।

८. प्रपञ्चसारप्रयोगविधिः
९. प्रपञ्चसारविवरणम् (टीका) [1]ज्ञानस्वरूपस्य
१०. ,, देवदेवस्य
११. ,, (प्रदीपः) नारायणस्य
१२. ,, प्रेमानन्दभट्टाचार्यस्य
१३. ,, विज्ञानेश्वरस्य
१४. प्रपञ्चसारविवृतिः
१५. प्रपञ्चसारविवेकः गङ्गाधरस्य
१६. प्रपञ्चसारवृत्तिः
१७. प्रपञ्चसारव्याख्या (तत्त्वप्रदीपिका) नागस्वामिनः
१८. प्रपञ्चसारव्याख्या (विज्ञानोद्योतिनी) त्रिविक्रमस्य
१९. ,,
२०. प्रपञ्चसारसम्बन्धटोका
२१. *प्रपञ्चसारसम्बन्धदीपिका उत्तमप्रकाशशिष्यस्योत्तमबोधस्य

एवं चैकविंशतिटीकाग्रन्था अत्र रचिताः साम्प्रतं नाम्ना स्वरूपेण वा समुपलभ्यन्ते। प्रयोगक्रमदीपिका च वर्तते पद्मपादीयविवरणस्य व्याख्या। यावदेताः सर्वा मातृका न परीक्ष्यन्ते, तावद् याथातथ्येन न किमपि वक्तुं शक्यते, किन्तु प्रपञ्चसारदीपिका प्रपञ्चसारप्रयोगविधिश्चेति द्वौ ग्रन्थौ प्रयोगक्रम-दीपिकातोऽभिन्नौ स्याताम्, अथवा प्रपञ्चसारदीपिका प्रपञ्चसारगूढार्थ-दीपिकातोऽभिन्ना स्यात्। एवमेव प्रपञ्चसारसम्बन्धटीका च प्रपञ्चसार-सम्बन्धदीपिकातोऽभिन्नैव स्यात्।

शङ्करभगवत्पादाः केरलाभिजना इति निर्विवादम्। तेषां समयः सुनिश्चित इति कृत्वा द्वादशशताब्दोपूर्तिमहोत्सवः सम्पूर्णेऽपि भारते महताऽऽडम्बरेण समायोज्यते। किन्तु शक्तिसंगमतन्त्रे—

षट्शतीवत्सरान्ते तु द्विसप्तत्युत्तरं शिवे।
आविर्भवति देवेशि दिव्यौघद्वारतः शिवे॥
बौद्धपाषण्डनाशार्थं सम्प्रदायार्थमेव च। (i.१।१६-१७)

इत्येवं द्वासप्तत्युत्तरे षट्शते वैक्रमे वत्सरे तस्याविर्भावः समजायतेति वर्ण्यते। प्रायोऽयमेव वर्तते भट्टकुमारिलस्यापि स्थितिकालः। अत्र यद्यपि भगवतः शङ्करा-

१. ज्ञानस्वरूपीयं विवरणं कस्याञ्चिन्मातृकायां पद्मपादनाम्ना स्मर्यत इति डॉ० टी० गान्द्रियानमहोदयो वक्ति (हिन्दू तान्त्रिक एण्ड शाक्त लिटरेचर, पृ० १३२)। विवरणद्वयमेतद् भिन्नमभिन्नं वेति परीक्षणार्हम्।

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

चार्यस्य स्पष्टमुल्लेखो नास्ति, तथापि पूर्वापरपर्यालोचनया तदाविर्भावकाल एवात्र सूचित इति शक्तिसंगमतन्त्रचतुर्थभागप्रस्तावनायाम् (पृ० ८) अस्माभिः प्रतिपादितम्। तन्नाङ्गीकरोति हालैण्डदेशीयो डॉ० गान्द्रियानमहोदयः स्वीये "हिन्दू तान्त्रिक एण्ड शाक्त लिटरेचर" इत्याख्ये ग्रन्थे (पृ० ६०)। अन्यत्र च स लिखति यद् ऐतिहासिकैर्यो हि तस्य समयो निर्धारितः (७८८-८२० ई०) स तस्माच्छतवर्षपूर्वमपि स्थापयितुं शक्यते (पृ० १३१)। अतश्चास्माभिर्गड्डरिका-प्रवाहप्रपतनात् पूर्वं विषयेऽस्मिन् सम्यग् विचारणीयम्। पुष्टतराणां विपरीत-प्रमाणानामभावे किमयं स्वीया परम्परा परित्यज्येत ?

ईशानशिवपद्धतौ प्रपञ्चसारः स्मर्यत इति पूर्वं निर्दिष्टमस्माभिः। अय-मीशानशिवोऽपि केरलाभिजन इत्यस्य ग्रन्थस्य द्वितीयसंस्करणसम्पादका डॉ० एन० पी० उण्णीमहोदयाः प्रतिपादयन्ति (उपोद्घात, पृ० ११-१२, २४-२५)। ईशानशिवपद्धतिकार ईशानशिवो राजेन्द्रचोलस्य राजगुरुरिति "शैव कल्ट" (पृ० ३९) इत्यत्र निदर्श्यते, किन्तु तत्रैव (पृ० ३८) उद्धृतेन त्रिलोचन-शिवाचार्यस्य सिद्धान्तसारावलीवचनेन ज्ञायते यद् गङ्गास्नानार्थमागतेन तेन काशीतः शैवाचार्यवराः समानीताः, काञ्चीमध्ये चोलभूमौ च ते प्रतिष्ठापिताः। तत्त्वप्रकाशटीकाकारः कुमारोऽपि केरलीय इति डॉ० उण्णीमहोदया वदन्ति, किन्तु "शैव कल्ट" (पृ० ३९) इत्यत्रैव सोलंकीवंशोद्भवस्य मूलराजस्य गुर्जरनृपतेर्गुरुः कुमारशिवः, तस्य च शिष्येणाज्ञातनाम्ना वाराणसीवास्तव्येन १०९० (नवत्युत्तरे सहस्रतमे) ई० वर्षे कश्चन प्रतिष्ठाग्रन्थो रचित इति सप्रमाणमुल्लिख्यते। एवं च ईशानशिवः कुमारश्च केरलीय इति वचनं कथा-मात्रमेव प्रतीयते।

डॉ० एन० पी० उण्णीमहादयैः प्रयोगमञ्जरी-तन्त्रसारसंग्रहसदृशा ग्रन्थाः प्रसङ्गेऽस्मिन् प्रमाणिताः। सन्ति सर्वे ते पश्चाद्वर्तिनः। प्रयोगमञ्जरी-नारायणीया-दीनां वचनानीशानशिवपद्धतावुद्धृतानि डॉ० उण्णीमहोदयेन स्मृतायां प्रयोग-मञ्जर्यां नारायणीये तन्त्रसारसंग्रहे चान्वेषणीयानि। ततः परमेव याथार्थ्येन किमपि वक्तुं शक्येत। नामसाम्यं दृष्ट्वा नैव भ्रमोऽस्माभिरुत्पादनीयः। ईशानशिवेन विस्तरायां स्वपद्धतौ नाना ग्रन्थाः, ग्रन्थकाराः, मतमतान्तराणि च स्मृतानि। सर्वेषामेषां सम्यक्परीक्षानन्तरमेव, समुपलब्धेषु च तत्त्वसागरसंहिता-दिष्वन्येषु च पद्धतिग्रन्थेषु प्राचीनेषु शैवाचार्याणामीशानशिवादीनां भगवत्पाद-प्रतिष्ठापितस्मार्तधर्ममनुपालयतां विषये किमपि प्रामाणिकतया वक्तुं शक्येत। एतदर्थमनुसन्धित्सूनां सौविध्याय तस्य ग्रन्थस्यानुबन्धत्रयमुखेन सर्वमेतत् संगृह्यते—

१–ईशानशिवगुरुदेवपद्धत्यामुद्धृता ग्रन्थाः

अजितम् i. ५३, ५४, iii. ७९, ८०, ९८
अथर्व(वेदः) i. ८६
उत्तरगाग्र्यम् i. ४०
कल्पः i. ६९, ii. १५०, १५७, २३३, २३९, २५८, ३०८, iii. १२२, iv. ५१७, ५४३
कामिकादिः (२८ आगमाः) iii. ५-६
कारणाख्यम् iv. ३७०
कालोत्तरम् i. ३, ८२, १००, १०१, ii. १३७, iii. १६, २९, ३३, ३४, ४६, ६०, १०४,
कालोत्तरटीका ii. ३२, ४६
किरणागमः iii. २, ५, २२, २३, २८, ४५
कूर्मपुराणम् iii. ८
क्षेत्रपालतन्त्रम् iv. ५८६
गणेशतन्त्रम् iv. ५१९
गृह्योक्तम् i. १०५, १४२, iv. ४२०
गौतमीयम् i. ४०
चन्द्रज्ञानम् ii. १७४, iii. ७०
तत्त्वप्रकाशः iii. १०-१३, १९
तत्त्वसागरः i. ३५, ३६, ४०, ४३, ५३, १४१, १४२, iii. ७९
तत्त्वसिद्धिः iii. १९
देवोद्भवाख्य(तन्त्रम्) iv. ५३८, ५४५, ५६०, ५६६
देव्यामतम् iii. ९७
दौर्गतन्त्रम् iv. ५४५
नारदीयम् ii. २०१, २०२, ३९३
नारायणीयम् ii. २८८
पद्मोद्भवसंहिता ii. २३१
पराख्या (संहिता) i. ९९, iii. २०-२३, ४३, ९९, १४०
पारमेश्वरम् iii. २६
पाशुपततन्त्रम् iii. ६
पिङ्गलामतम् iv. ३६९
पुराणम् iii. ८, iv. ६००
पौष्करम् i. ६६,७२,९९,१३०, iii. ६५, ८८, ९९, ११६, १२४, १३३, १४०, १६३,२०३,२०८,२१३, iv. ३७०
प्रतिष्ठापद्धतिः iii. ९९, २५७
प्रतिष्ठासमुच्चयः iii. ९६
प्रदीपकल्पः iv. ५९१
प्रपञ्चसारः (प्रपञ्चे) i. ७, १३, ३८, ४०, ७१, १४१, ii. १३
प्रयोगमञ्जरी (मञ्जरी) iii. ६५,९७,१२५
बिम्ब(तन्त्रम्) iv. ५१५, ५५३, ५६०, ५६६
बृहत्कालोत्तरम् i. ५४, iii. २३, ९९, १२२, १४०
बृहत्तन्त्रम् iv. ३६९, ५२६, ५३८, ५६०
ब्रह्मपुराणम् iii. ८
भानुतन्त्रम् iv. ५५३
भूतनाथतन्त्रम् iv ५६६
भोजराजेन्द्र(भोजेन्द्र)पद्धतिः i. ४८, ७१, iii. ४८, ७४, ७५
मकुटागमः ii. १३
मकुटोत्तरम् iii. १४८
मञ्जरी (प्रयोगमञ्जरी) i. ४९, iii. ७५, ९७, १०३, १०५, ११२, १३३, १४२, १४४, १५०, १६३, २४६,

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

२४९, २६२, २६४, iv. ३६६, ३७३, ४३३, ४३८, ४५०, ४६३, ४६५, ४७५
मतङ्ग(तन्त्रम्) iii. २०, २१, २३, २५-२७, ३७, ४९, ५९, ७०, ९७, १४०
मन्त्रव्याकरणम् (व्यापृतिः) i. ३६, ४०
मयसूत्रम् iv. ३६९
मातृतन्त्रम् iv. ५६७, ५८०
माहेन्द्रम् iii. ९५
मूलागमः iii. १४६
मोहशूरोत्तरम् iii. ९९, २०३, २०८, २१४
योगशास्त्रम् iv. ६३६
योगशिवपद्धतिः iii. ९६, iv. ३७४, ३९०
योगानुशासनम् iii. ४०
रत्नत्रयम् i. ३, ४, iii. १०, ११, १६, ५९
लम्बितम् iii. २
ललितागमः (ललितम्) ii. १३, iii. १२७, १२८, १३४, iv. ५५३
लाकुलम् iii. ६
वागीश्वरीतन्त्रम् iv. ५६०
वातुलागमः ii. १३, १३७, iii. ५२, १०३,
वातुलोत्तरम् iii. ९९
विजयम् i. ७१, iii. ५, ४९, ९७
विषतन्त्रम् ii. २५८
विष्णुपुराणम् iii. ८
वीरागमः iii. ९६
वैशेषिकसूत्रम् iii. १
शिवतन्त्रपद्धतिः iv. ४३०
शिवधर्मः iii. १००, १२१
श्रुतिः i. ८७, iii. ३, ९, १६
षट्त्रिंशत्तत्त्वसिद्धिः iii. १२, १४, १५, १९
षडास्यतन्त्रम् iv. ५२६
संग्रहः iv. ३७०
सर्वज्ञानसमुद्रः iii. ९९
सर्वज्ञानोत्तरम् iii. ९८
संहिता i. १३१, iii. ८८, १३२, १३३
संहिताटीका i. ६५, iv ६५
सान्तानिकम् iii. ९८
सार्धत्रिशतिका i. ८२
सूत्रम् i. ११७
सूर्यतन्त्रम् iv. ५१५
सोमतन्त्रम् iii. ६
स्कन्दपुराणम् iii. ८
स्मृतिः i. ८१, ८४, ८८, iii. ७, ३१ iv. ६०१
स्वच्छन्द(भैरव)तन्त्रम् iii. २२०, iv. ४७२, ५६७
स्वतन्त्रम् ii. ३९४
स्वायम्भुवम् iii. ४-६, १६, २२-२४, ९७, iv. ४१८

२-ईशानशिवगुरुदेवपद्धत्यामुद्धृता ग्रन्थकाराः

अगस्त्यः iii. २४१
आर्यभटः iii. २३३
आश्वलायनः i. ९५
ईशानशिवः ii. ३९४, iv. ६३६
खड्गरावणः ii. २८८
गौतमः i. ३६
त्वष्टा iii. २४१
धन्वन्तरिः ii. ३४२

पटः ii. ३२३
पतञ्जलिः iii. १००, iv. ६२१
पराशरः (धर्म०) iv. ६१९
पराशरः (शिल्प०) iii. २६७, २६८, २७२, २८३, iv. ३०७, ३०८, ३१०, ३१३, ३१४, ३१७, ३३७, ३५३, ३५४, ३५६, ३८४, ३८९
पितामहः (धर्म०) i. ८१, ८८
पितामहः (शिल्प०) iii. २६५, ३०१, iv. ३३८, ३३९
पुरन्दरः iii. २४१,
बोधायनः i. ६६, १०५, १०७, १२४
ब्रह्मशम्भुः i. ७१, ८६, ९९, १००, १०१, iii. ३१, ३८, ४२, ४५, ४७, ४८, ५०, ९७, ११४, ११५, ११७-१२१, १२४, १३४, १४०, १४२, १४३, १४५-१४९, १७१, १७८, १८७-१८९, २५०, २५१
ब्रह्म iii. २४१
भगवान् iv. ६२३
भार्गवमुनिः ii. २०, २५
भोजराजः (भोजेन्द्रः) i. ४९, ५२, ७१, iii. ७४, ७५, ७८-७९, ९७, १२२, १३७, १४५, १४६, १७८, १९९, २०७
मनुः iii. ७
मयः iii. २३४, २४१, २६५, ३०६, iv. ३०७, ३०९, ३२७, ३३८, ३५०, ३५१, ३५३-३५५, ३६८, ३६९, ३७१-३७४, ३७६-३७७, ३८४, ३८६, ३९०, ४००
मल्येन्द्रः ii. ३२४
महामुनिः (व्यासः) iv. ६२१
याज्ञवल्क्यः iv. ६२४, ६३२,
रामकण्ठः iii. ३, २३, २५, २६,
वरुणः iii. २२, २३, १०३
वसिष्ठः iv. ६२३, ६३२
वाचस्पतिः ii. २६१
विश्वकर्मा(कर्मीये) iii. २५९
शाकपूणिः ii. २७१
सद्योज्योतिः iii. ५
सोमशम्भुः iii. ९७, २०७, २१४, २१८, २२०

३-ईशानशिवगुरुदेवपद्धत्यामुद्धृतानि मतमतान्तराणि

अन्यत्र iii. २१४
अन्ये (अन्यैः) i. ४९, ५२, ६४, ii. १७, २६, ४४, ५०, ९०-९२, १८८, २११, iii. ४६, ५१, ७५, ७९, १०३, २३०, २३१, २४५, iv. ३८४, ५८१
अपरे i .७९, ii. २६, १४४, ३५७, iii. १७, ५१, ५७, ८७, १०४, २३०, २३९
आगमः i. ७, ८८, ९५, ९६, ii. १४९, iii. १, ४, ५, ९, १०, ३१, ३९, iv. ५८६, ६१५, वेदागमः iii. ६२

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

आर्हतः iii. २०१
आशाम्बराः iii. २१
आहुः iii. १५९, iv. ६१९, ६२३
उक्तम् iv. ६१९
उदाहरन्ति ii. १६८
एके i. ५७, १११, ८३, ८७, ९७, २०६
कापालिकः iii. २०१
केचन i. १४०, ii. २, १५३, १५८, २४९, २६१, iii. ९, २३०, २४९, २५७, २६०, २६२, २६३, ३०४, iv. ३५२, ३५८, ३६९, ४२२, ४५९,
केचित् i. ५१, ११०, ii. १४, ८१, ११५, २१२, ३८५, iii. ७, ४५, ७७, ८८, ९४, १०४, ११८, १४६, १७४, २३०, iv. ३६५, ४५१, ४७६ ६३३
गुरुः i. ६९, ii. १३७, १४९, २८७
चार्वाकः iii. ४, २१
जैनाः (आशाम्बराः) iii. ४, २१
जैमिनीयाः iii. २१
तन्त्रम् i. १, ४१, ४३, ४७, ६९, ८०, ८४, ८७, ८८, १०७, ii. २५, ५७, १२६, २३९, २५८, २८८, ३०८, ३११, ३४४, ३६६, iii. ५, ५८, ५९, २३०, iv. ३४६, ३९२, ४४९, ५१९, ५३८, ५५३, ५६०, ५९१, ६०३, ६१०,
तन्त्रपद्धतिः i. १, iii. २०
तन्त्रान्तरम् iv. ५१९
तान्त्रिकाः i. ८४, ८७, ८८
नैयायिकाः iii. २१
न्यायशास्त्रम् iii. ९
परे i. ४३, १३८, ii. ३९, २९२, ३०७
पाशुपताः iii. २०१
पौरुषः iii. ४३
बौद्धाः iii. ३, २१
मुनयः iii. २६५
वेदान्तः iii. ३
वैदिकः(की) i. ८४, ८७, ८८, ९४, १०५, १४२, ii. ८, १४९, १६०, iii. ९, २१, ३०
वैष्णवः i. ७१, ७३-७५, १०१, ११०, १३५, iii. ५३, iv. ५२७
वैष्णवपुराणम् ii. ८
व्याकरणास्पदाः iii. २१
शाक्तः i. ७१, ७३, १०१, ii. ५१, iii. ४९, ५२-५४
शाक्यः iii. २०१
शास्त्राणि i. ८९-९०, iii. ६-८
शि(शै)वागमः i. ६३, १४२, iii. २, ५, ९, ८६, १२९, १३६, २५१, iv. ३६४
शैवाः i. ७१, ७३, ७४, ८६, १०१, ११० १२४, ii. १५२, १५३, iii. ५, ६, २८, ४०, ५३, ५८, ७२, १२५, iv. ४९२, ५१९, ५२४, ५२७, ५२८, ५३८, ५४५, ५४६, ५५३, ५५४, ५६०, ५६२, ५६६, ५८०, ५८६, ६११
शैवसिद्धान्तः iv. ५१०
सांख्याः iii. ४, १३, १४, २१
सिद्धान्तः iii. २२०

अत्र अजित-कामिक-कारण-किरण-चन्द्रज्ञान-पारमेश्वर-पौष्कर-बिम्ब-मकुट-मकुटोत्तर-ललित-वातुल-विजय-वीर-सान्तानिक-स्वायम्भुवागमा अष्टाविंशतिशैवागमेषु परिगण्यन्ते। कालोत्तर-देव्यामत-पराख्यसंहिता-पिङ्गलामत-वृहत्कालोत्तर-मतङ्गपारमेश्वर-माहेन्द्र-मोहशूरोत्तर-लम्बित-वातुलोत्तर - शिव-धर्म-सर्वज्ञानोत्तर-[1]सार्धत्रिशतिका-स्वतन्त्राख्या अपि शैवोपागमेषु लभ्यन्ते। स्वच्छन्दतन्त्रं भैरवागमेषु, पद्मोद्भवसंहिता च पाञ्चरात्रागमेषु परिगण्यते। गौतमीयं [2]मन्त्रव्याकरणं शारदातिलकटीकायामपि स्मर्यते। मन्त्रव्यापृति-रित्यपि तस्यैव नाम। नैके तन्त्रग्रन्थाः क्षेत्रपाल-गणेश-दौर्ग-पाशुपत-भानु-भूतनाथ-मातृ-वागीश्वरी-विष-षडास्य-सूर्य-सोमतन्त्रादयस्तेषां तेषां सम्प्रदायानां विषयाणां च प्रतिपादकाः स्युः। देवोद्भवाख्ये तन्त्रे विविधानां देवतानां स्थापनाद्युत्सवान्तो विधिर्वर्णित इति ज्ञायते। पूर्वपद्धतिपदेन (III.७१) पूर्वार्धः, उत्तरपद्धतिपदेन (II.१७६) चास्यैव ग्रन्थस्य उत्तरार्धः परामृष्ट इति ग्रन्थनामसु न तयोः समावेशोऽकारि। उत्तरगार्ग्य-तत्त्वसागर-तत्त्वसिद्धि-प्रतिष्ठापद्धति[3]-प्रतिष्ठासमुच्चय-प्रयोगमञ्जरी(मञ्जरी) - भोजराजपद्धति - योग-शिवपद्धति-शिवतन्त्रपद्धति-षट्त्रिंशत्तत्त्वसिद्धि-सर्वज्ञानसमुद्रसदृशा अत्र स्मृता ग्रन्था महत्त्वपूर्णा विद्यन्ते। एषु केषाञ्चन ग्रन्थानां पाण्डुलिपयोऽपि समुपलभ्येरन्। परीक्षितासु च तासु प्रपञ्चसारविषये नूतनं किमप्युदन्तमुपलब्धं स्यात्। तत्त्वप्रकाशो भोजदेवविरचितः, रत्नत्रयं च श्रीकण्ठसूरिणा विरचितमष्ट-प्रकरणेषु सव्याख्यं मुद्रितमेव। कालोत्तरटीकानाम्नाऽत्र द्वौ श्लोकावुद्धृतौ स्तः, तौ च नोपलभ्येते मुद्रितायां सार्धत्रिशतिकालोत्तरटीकायाम्। मयसूत्रं च मयमततोऽभिन्नं स्यात्। संहिता-संहिताटीकानाम्ना च कयोर्ग्रन्थयोरुल्लेख इति न स्पष्टीभवति।

ग्रन्थकर्तृषु अगस्त्य-त्वष्टृ-पराशर-पितामह-पुरन्दर-ब्रह्म-मय-विश्वकर्म-प्रभृतयः शिल्पशास्त्रप्रणेतारः सन्ति। आर्यभटो ज्योतिश्शास्त्रप्रणेता। आश्वलायन-पराशर-पितामह-बोधायन-मनु-याज्ञवल्क्याः स्मृतिकाराः प्रसिद्धाः। गौतमोऽत्र मन्त्रव्याकरणप्रणेतृत्वेन स्मर्यते। धन्वन्तरिरायुर्वेदावतारकतया प्रथितः। पटो

---

१. अत्रोद्धृतः सार्धत्रिशतिकाश्लोको मुद्रितायां सार्धत्रिशतिकालोत्तरायां नोपलभ्यते।

२. गौतमीयं मन्त्रव्याकरणमथ च तन्त्रव्याकरणमपि शारदातिलकटीकायां (पृ० १३, ७१०) स्मर्यते। तत्र मन्त्रव्याकरणं तन्त्रव्याकरणं च 'पृथगेतद् ग्रन्थद्वयमथवा तन्त्र-व्याकरणमिति नाम लिपिदोषसमुद्भवमिति निश्चेयम्।

३. अत्रत्या १८३ पृष्ठस्था द्वितीया टिप्पणी द्रष्टव्या।

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

मलयेन्द्रश्च आयुर्वेदज्ञौ, वाचस्पतिः शाकपूणिश्च विषतन्त्रज्ञौ स्तः। योगसूत्र-प्रणेता भगवान् पतञ्जलिरिति सर्वे वयं जानीमः, किन्त्वत्र श्लोक एकः पतञ्जलिनाम्ना स्मृत उपस्थाप्यते—

यदृच्छयाऽप्येकमपेतगन्धं त्वत्पादपद्मे कुसुमं निधाय।
बहूनि कामं बहुरूप ! भुङ्क्ते फलान्यहो स्वादुतराणि लोके ॥
(भा० ३, पृ० १००)

ईशानशिवोऽत्र ब्रह्मशम्भुं भोजराजं च बहुशः स्मरति। भोजराजपद्धति-भोजराजेन्द्रपद्धति-भोजेन्द्रपद्धतीत्यादिनामभिर्भोजराजस्य ग्रन्थोऽप्यत्र प्रदर्शितः, किन्तु ब्रह्मशम्भुना रचितस्य ग्रन्थस्य नाम क्वापि न स्मृतम्[1]। सोमशम्भुना रचिता कर्मकाण्डक्रमावलिर्बहुशो मुद्रिता। सोमशम्भुनाम्ना स्मृतानि सर्वाणि वचनानि तत्र सन्ति, अथवाऽन्योऽपि ग्रन्थस्तेन रचित इति परीक्षणार्हम्। रामकण्ठोऽत्र नारायणकण्ठसुत एव स्मर्यत इति प्रतीयते। वरुणः पद्धतिकर्तृत्वेन बहुशः स्मर्यते। सद्योज्योतिः शिवाचार्यो नानागमव्याख्यातृत्वेन नानाग्रन्थप्रणेतृत्वेन च प्रसिद्धः। अत्र तस्य कश्चन व्याख्याग्रन्थ उद्धृतः।

"वैदिकांस्तान्त्रिकांश्चापि सर्वानित्यमुवाच ह" (१।२१) इति प्रतिज्ञानुसारं प्रपञ्चसारे दर्शनविषयेऽपि वर्तते समन्वयात्मिका दृष्टिः, या क्वचन सांख्यदर्शनस्य, क्वचन पुराणानाम्, क्वचिच्च शैवागमानां पदवीमनुसरति। "प्रकृतिः पुरुषश्चैव नित्यौ कालश्च सत्तम" (१।२१) इति वचनमत्रत्यं कुमारेण तत्त्वप्रकाशटीकायां (श्लो० ३९) स्मर्यते।

विष्णोः स्वरूपात् परतो हि ते द्वे रूपे प्रधानं पुरुषश्च विप्र।
तस्यैव तेऽन्येन धृते वियुक्ते रूपं तु यत्तद् द्विज ! कालसंज्ञम् ॥
(१।२।२४)

इति विष्णुपुराणीयः श्लोकश्चास्मिन् प्रसङ्गे प्रमाणीक्रियते। अत्रत्या प्रकृतिर्न सांख्यवज्जडा, किन्तु स्वसंवेद्यस्वरूपा। सैव प्रधानमिति शक्तिरिति च प्रोच्यते। अस्यां प्रकृतौ कालः कदाचिद् विकृतिमादधाति। तदा सा तत्त्वसंज्ञा चिन्मात्रा ज्योतिषः सन्निधेर्बिन्दुतामभ्येति। कालेन भिद्यमानः स परसंज्ञको बिन्दुः स्थूलसूक्ष्मपरतया बिन्दुनादबीजसंज्ञया त्रैविध्यं भजते। एष अपरसंज्ञको बिन्दुः पुनः कालवशाद् भिद्यते, तदाऽव्यक्तस्य रवस्योत्पत्तिर्भवति।

१. अत्रत्या १८३ पृष्ठस्था तृतीया टिप्पणी द्रष्टव्या। नैमित्तिकक्रियानुसन्धानस्यैवेमे सर्वे श्लोकाः, यत तेन कश्चनान्योऽपि ग्रन्थो रचित इति मातृकादर्शनादेव ज्ञायेत।

स रवः श्रुतिसम्पन्नैः शब्दब्रह्मपदेन परिचीयते। एवमेषाऽऽगमसंमता सृष्टि-प्रक्रियाऽत्र प्रतिपादिता।

अव्यक्तात् त्रिभेदगहनात्मकं महत्तत्त्वम्, महतोऽहङ्कारस्ततः—"भूतादि-वैकारिकतैजसभेदक्रमादहङ्कारात्" (१।४६) इत्यादिना सांख्यसंमता सृष्टि-प्रक्रिया वर्णिता, किन्त्वत्रत्यो भूतादीत्यादिकः क्रमः शैवागमक्रममनुसरति[1] न सांख्यसंमतम्। पञ्चभूतानामत्र स्वभाववर्णमण्डलादयो विवृताः, निवृत्ति-प्रतिष्ठा-विद्या-शान्ति-शान्त्यतीताख्यस्य कलापञ्चकस्य च नादकलात उद्भवः प्रोच्यते।

शारदातिलके प्रथमे पटले विषयोऽयमेवं वर्ण्यते—निर्गुणः सगुणश्चेति द्विविधः शिवः। तत्र निर्गुणः प्रकृतेरन्यः, सगुणश्च सकल इत्युच्यते। सच्चिदा-नन्दविभवात् सकलात् परमेश्वरात् शक्तिनादविन्दूनां समुद्भवः। परमशक्ति-मयोऽसौ शिवः पुनस्त्रिधा भिद्यते। इमे च भेदा विन्दुनादबीजशब्दैरुच्यन्ते। तत्र विन्दुः शिवात्मकः, बीजं शक्तिः, नादश्च तयोः समवायः समाख्यायते। विन्दो रौद्री, नादाज्ज्येष्ठा, बीजाच्च वामा शक्तिः प्रादुर्भवति। आभ्यः शक्तिभ्यो रुद्रब्रह्मरमाधिपा ज्ञानेच्छाक्रियात्मानो वह्निचन्द्रसूर्यरूपिणो देवाः संजायन्ते।

भिद्यमानात् पराद् बिन्दोरव्यक्तात्मा रवो जायते। सोऽयं रवः सर्वागमेषु शब्दब्रह्मनाम्ना परिगीयते। सर्वप्राणिषु स्थितं चैतन्यमेव शब्दब्रह्माभिधेयम्। प्राणिनां देहमध्यगं तत् कुण्डलीरूपं प्राप्य वर्णात्मनाविर्भवति। अथ विन्दुरात्मनः शम्भोः सर्वव्यापी सदाशिवो जायते। सदाशिवादीशस्ततो रुद्रस्ततो विष्णुस्ततश्च ब्रह्मा जायते। मूलभूतादव्यक्तात् परवस्तुनो विकृताद् गुणान्तःकरणात्मकं महत्तत्त्वं जायते। तस्मात् त्रिविधोऽहङ्कारस्ततोऽग्रेतनो च तत्त्वसृष्टिः सांख्य-प्रक्रियासदृशी प्रवर्तते। पञ्चभूतानां स्वभाववर्णमण्डलादयश्च प्रपञ्चसार-पद्धतिमनुसरन्ति। धरादिपञ्चभूतानां निवृत्त्याद्याः कलाश्च नाददेहसमुद्भवा इत्यत्रापि वर्ण्यन्ते। कुण्डलीस्वरूपं च तत्र—"ततश्चैतन्यरूपा सा सर्वगा विश्व-रूपिणी। शिवसन्निधिमासाद्य नित्यानन्दगुणोदया ॥" इत्यादिना, "विश्वात्मना प्रबुद्धा सा सूते मन्त्रमयं जगत्" इत्यन्तेन (१।५१-५७) श्लोकजालेन वर्ण्यते।

ईशानशिवेनापि स्वग्रन्थारम्भे मन्त्रमातृकोत्पत्तिं विवृण्वता "निर्वि-कल्पात्मकं ब्रह्म" (१।२५) इत्यादिना ब्रह्मस्वरूपं च निर्वर्णयता—

१. अत्रास्मत्सम्पादितस्य अष्टप्रकरणस्य उपोद्घातो (पृ० ३७-३८) द्रष्टव्यः।

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

आदिसर्गमुखे ज्ञानचिकीर्षायत्नधारणात्।
स्वशक्तिर्व्यक्तिमाधत्ते प्रदीपः स्वप्रभामिव ॥ (१।२७-१८)

इत्यादिना तच्छक्त्यभिव्यक्तिं च संवर्णयता—

शक्तिर्भवत्यजा ह्येका विश्वोद्भवविधायिनी।
सा शक्तिर्विन्दुतामेति विन्दुः सोऽपि त्रिधा भवेत् ॥
विन्दुर्नादो रवश्चेति स रवोऽव्यक्तमिष्यते।
अव्यक्तादुदितं तत्त्वं महन्नाम त्रिभेदकम् ॥
महतश्चाप्यहङ्कारस्त्रेधा स च निगद्यते।
वैकारिकस्तैजसश्च भूतादिरिति चापरः ॥ (१।२९-३१)

इत्यादिना सृष्टिप्रक्रिया वर्णिता। ततः स कालोत्तरप्रामाण्येन नादतत्त्वम्, रत्नत्रयपद्धत्या च वैखर्यादिभेदभिन्नस्य चतुर्विधस्य शब्दस्य वर्णनाय शक्ति-नाद-महामाया-व्योमाख्यान् तत्त्वतुष्टयान् समुपस्थाप्य—

विन्दोरेवास्य तु पुनश्चतस्रो वृत्तयः स्मृताः।
वैखरी मध्यमा चैव पश्यन्ती चापि सूक्ष्मगा ॥ (१।३३)

इति वाचो भेदान् समुपस्थाप्य कुण्डलोस्वरूपं ततो वाक्चतुष्टयोद्भवपद्धतिं च प्रदर्शयति। एवमत्र तेन प्रायः प्रपञ्चसारपद्धत्यैव सृष्टिप्रक्रिया वर्णिता।

शैवागमसंमतः षट्त्रिंशत्तत्त्वविचारः पतिपशुपाशाख्यतत्त्वत्रयविचारश्च तेन क्रियापादीयप्रथमद्वितीयपटलयोर्विस्तरेण कृतः। तत्रैव तेनाष्टाविंशतिशैवा-गमानामष्टादशविद्यानां च परिगणनं विधाय परपक्षनिरसनपूर्वकं शिवागमानां प्रामाण्यं निरूपितम्।

प्रपञ्चसारीया सृष्टिप्रक्रिया भास्करारायेण सौभाग्यभास्कराख्ये ललिता-सहस्रनामभाष्ये "अत्रेदं बोध्यम्" (पृ० ९९-१००) इत्यादिना एवं विवृता—प्रलये सृज्यमानप्राणिकर्मणामपरिपाकदशायां तादृशकर्माभिन्नमायावच्छिन्नं ब्रह्म घनीभूतमित्युच्यते। कालवशात् कर्मणां परिपाके सति विनश्यदवस्थपरिपाक-प्रागभावो विचिकोर्पेत्युच्यते। ततः परिपाकक्षणे मायावृत्तिरुत्पद्यते। तादृशं परिपक्वकर्माकारपरिणतमायाविशिष्टं ब्रह्माव्यक्तपदवाच्यम्। अत एव तस्यो-त्पत्तिरपि स्मर्यते—"तस्मादव्यक्तमुत्पन्नं त्रिगुणं द्विजसत्तम" इति। स एव जगदङ्कुरकन्दरूपत्वात् कारणविन्दुपदेन व्यवह्रियते। तदुक्तं प्रपञ्चसारे—"विचिकोर्पुर्घनीभूता सा चिदम्येति विन्दुताम्" (१।४१) इति। अस्माच्च कारणविन्दोः सकाशात् क्रमेण कार्यबिन्दुस्ततो नादस्ततो बीजमिति त्रयमुत्पन्नम्।

तदिदं परसूक्ष्मस्थूलपदैरप्युच्यते। चिदंशश्चिदचिन्मिश्रोऽचिदंशश्चेति तेषां रूपाणि। तदुक्तं रहस्यागमे—

कालेन भिद्यमानस्तु स विन्दुर्भवति त्रिधा।
स्थूलसूक्ष्मपरत्वेन तस्य त्रैविध्यमिष्यते ॥
स विन्दुनादबीजत्वभेदेन च निगद्यते। इति।
(प्र० सा० १।४२-४३)

एते च कारणविन्द्वादयश्चत्वारोऽधिदैवतमव्यक्तेश्वरहिरण्यगर्भविराट्-स्वरूपाः, शान्तावामाज्येष्ठारौद्रोरूपाः, अम्बिकेच्छाज्ञानक्रियारूपाश्च। अधिभूतं तु कामरूपपूर्णगिरिजालन्धरोड्याणपीठरूपा इति तु नित्याहृदये स्पष्टम्। अध्यात्मं तु कारणविन्दुः शक्तिपिण्डकुण्डल्यादिशब्दवाच्यो मूलाधारस्थः, यः—"शक्तिः कुण्डलिनीति विश्वजननव्यापारबद्धोद्यमां ज्ञात्वेत्थं न पुनर्विशन्ति जननीगर्भेऽर्भकत्वं नराः"[1] इत्यादिरीत्याऽऽचार्यैर्व्यवहृतः। सोऽयमविभागावस्थः कारणविन्दुः। अयमेव यदा कार्यविन्द्वादित्रयजननोन्मुखो भिद्यते, तदृशाया-मव्यक्तः शब्दब्रह्माभिधेयो रवस्तत्रोत्पद्यते। तदप्युक्तम्—

विन्दोस्तस्माद् भिद्यमानादव्यक्तात्मा रवोऽभवत्।
स रवः श्रुतिसम्पन्नैः शब्दब्रह्मेति गीयते ॥
(प्र० सा० १।४४)

सोऽयं रवः कारणविन्दुतादात्म्यापन्नत्वात् सर्वगतोऽपि व्यञ्जकयत्न-संस्कृतपवनवशात् प्राणिनां मूलाधार एवाभिव्यज्यते। तदुक्तम्—

देहेऽपि मूलाधारेऽस्मिन् समुदेति समीरणः।
विवक्षोरिच्छयोत्थेन प्रयत्नेन सुसंस्कृतः ॥
स व्यञ्जयति तत्रैव शब्दब्रह्मापि सर्वगम्। इति।

तदिदं कारणविन्द्वात्मकर्माभिव्यक्तं शब्दब्रह्म स्वप्रतिष्ठतया निष्पन्दम्, तदेव च परा वागित्युच्यते। अथ तदेव नाभिपर्यन्तमागच्छता तेन पवनेनाभि-व्यक्तं विमर्शरूपेण मनसा युक्तं सामान्यस्पन्दप्रकाशरूपकार्यविन्दुमयं सत् पश्यन्ती वागुच्यते। अथ तदेव शब्दब्रह्म तेनैव वायुना हृदयपर्यन्तमभिव्यज्यमानं निश्चयात्मिकया बुद्ध्या युक्तं विशेषस्पन्दप्रकाशरूपनादमयं सन्मध्यमा वागित्युच्यते। अथ तदेव वदनपर्यन्तं तेनैव वायुना कण्ठादिस्थानेष्वभिव्यज्यमान-मकारादिवर्णरूपं श्रोत्रग्रहणयोग्यस्पष्टतरप्रकाशरूपवीजात्मकं सद् वैखरी वागुच्यते। तदुक्तमाचार्यैः—

१. धर्माचार्योये लघुस्तवे द्वितीयः श्लोकः।

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

मूलाधारात् प्रथममुदितो यश्च भावः पराख्यः।
पश्चात् पश्यन्त्यथ हृदयगो बुद्धियुङ्मध्यमाख्यः।
व्यक्ते वैखर्यथ रुरुदिषोरस्य जन्तोः सुषुम्ना-
वर्द्धस्तस्माद् भवति पवने प्रेरिता वर्णसंज्ञा॥ इति।
(प्र० सा० २।४३)

नित्यातन्त्रेऽपि

मूलाधारे समुत्पन्नः पराख्यो नादसंभवः।
स एवोर्ध्वतया नीतः स्वाधिष्ठाने विजृम्भितः॥
पश्यन्त्याख्यामवाप्नोति तथैवोर्ध्वं शनैः शनैः।
अनाहते बुद्धितत्त्वसमेतो मध्यमाभिधः।
तथा तयोर्ध्वनुन्नः सन् विशुद्धौ कण्ठदेशतः(गः)।
वैखर्याख्य ..... इत्यादि।

इत्थं चतुर्विधासु मातृकासु परादित्रयमजानन्तो मनुष्याः स्थूलदृशो वैखरीमेव वाचं मन्वते। तथा च श्रुतिः—"तस्माद् यद्वाचोऽनाप्तं तन्मनुष्या उपजीवन्ति" इति। अनाप्तम् अपूर्णम्, तिसृभिर्विरहितमित्यर्थ इति वेदभाष्ये। श्रुत्यन्तरेऽपि—

चत्वारि वाक् परिमिता पदानि तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः।
गुहा त्रीणि निहिता नेङ्गयन्ति तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ति॥ इति।
(ऋ० १।१६४।४५)

पञ्चपदी सप्तपदी च वाग् विवरणकारेण विवृता[1]। सूक्ष्मा, परा, पश्यन्ती, मध्यमा, वैखरी चेति पञ्चपदी वाक्। शून्या, संवित्, सूक्ष्माद्याः पञ्च चेति सप्तपदी वाक्। तत्रानुत्पन्ना निष्पन्दा शून्या वाक्, उत्पित्सुः संवित्, उत्पत्त्यवस्था च सूक्ष्मा। शिष्टाश्चतस्रो वाचो विवृतपूर्वाः।

एवमत्र प्रपञ्चसार-शारदातिलक-ईशानशिवपद्धति-भास्करराययवर्णिता सृष्टिप्रक्रिया संक्षेपेण समुपस्थापिता। ईशानशिवग्रन्थदर्शनेन ज्ञायते मन्त्रशास्त्रानुगुणा प्रक्रिया सर्वत्र वर्ण्यत इति। प्रपञ्चसारे सृष्टौ विन्दोः प्राथम्यम्, शारदातिलके च नादाद् विन्दुसमुद्भवः प्रदर्श्यते। उभयत्र विन्दुरेव विन्दुनादबीजभेदेन त्रिधा भिद्यते। कारणविन्दुः कार्यविन्दुरिति, परनादोऽपरनाद इति विभज्योभयोर्व्यवस्था विधेया। उभयथा हि सृष्टिस्तन्त्रशास्त्रेषु वर्ण्यते। रत्नत्रये

१. प्रपञ्चसारविवरणं (२।४३) द्रष्टव्यम्।

शिवशक्तिविन्द्वाख्यं तत्त्वत्रयं वर्ण्यते। अत्र विन्दोः प्राथम्यम्। कालोत्तरे नादकारिकायां च नादाख्यं तत्त्वं प्राथम्येनोपवर्ण्यते। "नादाख्यं यत् परं बीजम्" (१।५) इति कालोत्तरे, "स विन्दुः परनादाख्यो नादविन्द्वर्णकारणम्" (श्लो० २२) इति च रत्नत्रये वर्ण्यते। ईशानशिवेनापि विन्दोर्नादस्य चेदृशमेव स्वरूपं दर्शितम्।

अत्रेदं बोध्यम्—तन्त्रागमेषु शब्दमयी अर्थमयी च; शिवप्रधाना, शक्तिप्रधाना च सृष्टिः प्रतिपाद्यते। तत्र शब्दसृष्टौ शक्तेः प्राधान्ये च नादस्य प्रमुखोपादानत्वम्, अर्थसृष्टौ शिवप्राधान्ये च विन्दोरिति यथायथमुभयोरपि तरतमभावः प्रक्रियाभेदेन समाधेयः। एवं च स्मार्तपञ्चायतनसम्प्रदायप्रतिष्ठापकेन भगवता शङ्कराचार्येणात्र तासां तासां देवतानामुपासनापद्धतिरेव प्राधान्येन वर्णिता। यावांश्च दार्शनिकोंऽशोऽत्र दृश्यते, स केवलं मन्त्रशास्त्रप्रक्रियां स्पष्टयति। न च तत्र शाङ्करवेदान्तप्रक्रियया कश्चन विरोधोऽवलोक्यते। अतो न दार्शनिकपद्धतिभेदेनापि प्रपञ्चसारस्य भिन्नकर्तृकत्वं साधयितुं शक्यत इति पुष्टतराणां विपरीतप्रमाणानामभावे ग्रन्थोऽयं भगवता आद्येन शङ्कराचार्येण रचित इति वयं तावत् साम्प्रतमेतावदेवोक्त्वा विरमामः॥

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy